

בני נוריאלי

הסוציולוגיה הביקורתית של ההיסטוריה הארוכה של המזרחים

אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר־גליצנשטיין ועופר שיף (עורכים). **ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם**. שדה בוקר: מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות - אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, 2021.
551 עמודים.

ק ובץ המאמרים שלפנינו מבקש להציג אלטרנטיבה לשתי לקונות במחקר על יהודי ארצות ערב והאסלאם. ראשית, החלוקה האירופוצנטרית במחקר ההיסטורי בין העולם הערבי והאסלאמי לבין החברות היהודיות שבתוכו. שנית, הניתוק – בזמן ובמקום – שהסוציולוגיה הממסדית והביקורתית עושות בין "המזרחים בישראל" לבין ניסיון החיים של יוצאי ארצות ערב והאסלאם מחוץ לישראל. עמדה ביקורתית זו, המנוסחת במבוא בידי אביעד מורנו ונח גרבר, מניחה כי שתי הלקונות מתארגנות בחסות הפרויקט הציוני, שעדיין כופה שימוש אינסטרומנטלי בהיסטוריה המזרחית, בכל אופן באשר להיסטוריונים ולסוציולוגיה הממסדית. עמדתם יוצרת הבטחה למחקר שאמור להתעלות מעל המלכוד הדיסציפלינרי הכפול באמצעות "ההיסטוריה הארוכה" של המזרחים, שחוצה את המרחב השולי והמצומצם שהוקצה לה בלימודי ההיסטוריה ומדעי החברה.

הקובץ בנוי משלושה חלקים הכוללים 23 מאמרים פרי עטם של חוקרים וחוקרות, רובם היסטוריונים ומיעוטם סוציולוגים, שעוסקים במתחים אתניים בישראל, בהגירה ובהיסטוריה אזרחית וגלובלית של יוצאי ארצות ערב והאסלאם. המשתתפים בקובץ הם תלמידים לשעבר וקולגות של ההיסטוריון ירון צור, שהספר מוקדש לו. אומר מראש: יש מאמרים בקובץ שאינם מתמודדים עם המכשולים הדיסציפלינריים שהוזכרו לעיל והם משעתקים את העיקרון הלאומי המארגן את מבטם על חברות יהודיות מארצות ערב והאסלאם. אחרים אכן מקיימים את ההבטחה ומתווים כיוונים מחקרניים חדשים החוצים את הגבולות של החברה היהודית בפלסטין ולאחריה בישראל. מפאת קוצר היריעה תוגבל הסקירה שלהלן לסוג השני, כלומר למי שמקיימים את ההבטחה ומתווים כיוונים מחקרניים חדשים באמצעות שימוש בכלים סוציולוגיים והיסטוריים.

החלק הראשון מביא מאמרים החותרים במובהק תחת השיח הלאומי הציוני. דניאל שרוטר מראה כיצד הבניית הזיכרון הקבוצתי של יוצאי מרוקו מבוססת בעיקרה על ניסיון החיים בישראל: מחד גיסא, התרפקות נוסטלגית על "מסורת" של דו-קיום מוסלמי-יהודי במרוקו (ובכלל זה טיולים למרוקו, לרבות ביקורים בקברי קדושים), תוצר של דיכוי המתמשך של יוצאי מרוקו בישראל; מאידך גיסא, נרטיב של רדיפה אנטישמית כלל-יהודית המייצג את הניסיון להתעכל באופן לגיטימי בנרטיב הציוני. הזיכרון מלא הסתירות הזה מתוחזק באמצעות אינטרסים פוליטיים, צבאיים וכלכליים של האליטות השליטות במרוקו ובישראל בהווה. שרוטר סבור כי הקשר בין אותו זיכרון ובין ניסיון החיים הממשי במרוקו הוא, במקרה הטוב, קלוש.

עמוס נוי עוסק בכינון ובתיוג של טיפוסים חברתיים בתרבות הפופולרית בעשורים הראשונים של מדינת ישראל. עד לשנות ה-60 זהו צעירים מזרחים עם דימוי עירוני, מודרני וקוסמופוליטי (למשל "קזבלן"). ככאלה, הם תויגו כלא-ראויים מן הבחינה המוסרית, כניגוד לטיפוס הממלכתי, המגויס והקרתני שזוהה למשל עם "שרוליק" מהקיבוץ. לעומת זאת, החל משנות ה-60 עברו דימויים אלו מהפך. מזרחים תוארו עתה כמסורתיים ונחשלים, בהתאם לאוריינטליזם הציוני המופר במחקר הסוציולוגי הביקורתי בישראל. הטיפוס המודרני, העירוני והמרדני הפך עתה למזוהה עם צעירים אשכנזים. נוי טוען שהשינוי הזה מייצג את הרצון של התרבות ההגמונית בישראל להתאים את התרבות הפופולרית המערבית – במקרה הזה, מוזיקת רוק – ליצרני התרבות המסחרית האשכנזים. במובן הזה, המסורתיות המזרחית הומצאה לשם זיהויה של התרבות ההגמונית עם

טרנדים תרבותיים אירו-אמריקאיים. כך, מסורתיות ונחשלות מזרחית הוכפפו לשינויים שחלו בישראל בפוליטיקת הזהויות האשכנזית.

אלמוג בהר מנתח את השפעת הקולוניאליזם ועליית הלאומיות במאה ה־19 על הירידה במעמדן של שפות הכתיבה הדתית והילידית, למשל ערבית-יהודית או ספרדית-יהודית, ועל עלייתן הזמנית של השפות הלאומיות והקולוניאליות. אצל יהודי ארצות ערב והאסלאם נגדעו חייה של הערבית הספרותית, שהתארגנה בהשפעת תרבות הנהדה והלאומיות הערבית, בעקבות מלחמת 1948, אז "היגרו" היצירה והצריכה של הספרות אל העברית בישראל. במאה ה־21, לעומת זאת, אנו עדים לתחייה מחדשת של השפה הדתית, עם הרנסנס בפיט ובכתיבה של רבנים מזרחים. בסוציולוגיה ההיסטורית של הידע שבהר מציג, ניתן לראות כיצד עלייתן ונפילתן של לשונות נקבעת באמצעות שינויים חברתיים, פוליטיים והיסטוריים. יתרה מזו, ושלא כצפוי, שלושת המאמרים הללו מלמדים על ההקשרים הפוליטיים והתרבותיים של הבניית המסורתיות המזרחית בישראל: המצאת מסורת ונוסטלגיה למרוקו, המצאת המסורתיות לאחר שנות ה־60 והמסורתיות המתחדש בספרות הישראלית של המאה ה־21.

החלק השני מציג מחקרים היסטוריים, שעל פי מטרת העל של הקובץ, כמה מהם "שוברים" את הגבולות במרחב שבין פלסטין לעולם הערבי שסובב אותה לפני 1948 ומאתגרים בדרכם את ההיסטוריוגרפיה הציונית. בת ציון עראקי קלורמן מראה כיצד הגירת יהודי תימן מסוף המאה ה־19 ואילך לא הושפעה במישורן מהציונות ואפילו לא ממפגשים בין יהודים, אלא מגורמים קולוניאליים. כיבוש עדן בידי הבריטים, כיבוש מרכז תימן בידי העות'מאנים וכיבוש עיר הנמל מצועא בידי האיטלקים חוללו שינויים כלכליים שהחלישו את הכלכלה המסורתית המקומית. הכלכלה הפוליטית הקולוניאלית דחפה תימנים – מוסלמים ויהודים – להגר למדינות במזרח אפריקה (בעיקר לאריתריאה). בנוסף, רפורמות בזכויות של לא-מוסלמים ושיפור של דרכי התחבורה והתקשורת בתחומי האימפריה העות'מנית מצד אחד, ומנגד אי-יציבות פוליטית ופגעי טבע בתימן, הובילו לתנועת הגירה יהודית מתימן לארץ ישראל מסוף המאה ה־19.

מנשה ענזי עוסק בשינויים בכוחה של התנועה הַדְּרָדְעִית בצנעא ובארץ ישראל. ענזי מסביר כי הדרדעים – דְּרָאָעָה, "דור דעה" – היו משכילים שביקשו לחדש את צורת הלימוד הרב-תחומית ששילבה דת ומדעים אגב התנגדות למיסטיקה ולקבלה. בהנהגתו של הרב יחיא קאפח יצרה ההגירה התימנית לארץ ישראל בתחילת המאה ה־20 פזורה תימנית שקיימה קשרים בין חבריה ותמיכה הדדית. בתחילה הייתה הקהילה הדרדעית

בתימן חזקה יותר ותמכה בקבוצה הדרדעית הצעירה והמתגבשת בארץ. קונפליקטים בין פועלים תימנים יהודים ובין ראשי ההסתדרות בראשית המאה ה-20 הובילו את ההסתדרות לתמוך בקבוצת פועלים אחרת, "הקלוב התימני", ממקורבי הקהילה הדרדעית. התמיכה של פעילי תנועת העבודה בקלוב התימני הגבירה את כוחה של התנועה הדרדעית בארץ, והדבר אפשר לחבריה לתמוך בדרדעים בתימן באמצעות פרסום ספרים ברבים, בהם חיבורים של הרב קאפח וחיבורים על חייו. תמיכתם של המהגרים התימנים בדרדעים בתימן השפיעה על התחזקותם בקהילה היהודית בצנעא. ניתוח היחסים בין שתי הקהילות מלמד על תנועה דו־כיוונית של פזורה במרחב, שלא כמו מסקנותיו של המחקר ההיסטורי המסורתי – שהגביל את ההיסטוריה של יהודי תימן להגירה חד־כיוונית לישראל.

מאמרים אלו ואחרים בקובץ מהדהדים את עבודותיו של ירון צור, שהיה מן הראשונים שעמדו על הלקונות במחקר ההיסטורי והסוציולוגי על יוצאי ארצות ערב והאסלאם. כפי שכותבים אביעד מורנו ונח גרבר באפילוג, צור הוא היסטוריון רב־תחומי המשלב בעבודותיו כלים מהסוציולוגיה ומלימודי התרבות. לדוגמה, תאוריית המגזרים שהוא פיתח מושפעת, לדעתי, מעבודותיו של הסוציולוג מקס ובר, שלפיה הסטטוס החברתי, בנבדל מן המיקום המעמדי, הוא גורם משמעותי ביצירת חלוקות חברתיות ודפוסי פעולה של יהודים במרחב הקולוניאלי הערבי. עבודתו של צור גם מתמודדת עם המסד הציוני־אשכנזי, אגב קבלת ההיגיון הציוני: מצד אחד, ביקורת על "המורשת הקולוניאלית" האירופוצנטרית הטבועה בפרויקט הציוני; ומצד שני, זיהוי הציונות גם עם "מפגש" בין יהודים, שנתפס בעיניו כלאומי במהותו, פרי מסורת שיש לה גם מאפיינים פרימורדיאליים יהודיים. המפגש הזה יצר סיכוי חיים משתנים על פי המיקום המגזרי וההון התרבותי שמהגרים רכשו במהלך השנים. כאמור, כמה מהמאמרים, בעיקר בחלק הראשון, חורגים מן המסגרת הזאת ולעיתים אף חותרים תחתיה.

החלק השלישי בספר מחזיר אותנו למחקרים שעושים שימוש נרחב בתאוריות סוציולוגיות. איתן כץ משלב את תאוריית המגזרים של צור עם מושג ה"הביטוס" של פייר בורדייה כדי להסביר את הצלחתה של המחתרת האלג'יראית, ברובה יהודית, במלחמת העולם השנייה. השתייכותם של יהודי אלג'יר למגזר המתמערב מיקמה אותם במרחב ובחיי היום־יום בעמדת המתווך בין המגזר הילידי לאירופי. רבים מהם התגוררו ועבדו בשכונות יהודיות, היו בעלי זהות יהודית־צרפתית וקיימו קשרי סולידריות עם הילידים המוסלמים וקשרים מסחריים ופוליטיים עם צרפתים. יתר על כן, רבים מאנשי המחתרת היו חיילים בצבא הצרפתי, שהפנימו את התרבות הגברית שקודמה בצרפת מאז תחילת המאה ה-20. כאשר

נכבשה צרפת בידי הגרמנים, אסרו עליהם חוקי וישי לשרת בצבא ולהתפרנס בכבוד. במובן הזה, חברות במחתרת הייתה הזדמנות לשקם את הגבריות היהודית הצפון אפריקאית.

דוד גדג' משתמש בתאוריות של רשתות והון תרבותי כדי להסביר את יצירתה והתפתחותה של רשת טקסטואלית עברית פזורתית. הרשת החלה להיווצר בתחילת המאה ה-20, עם ייסודם של עיתונים בצרפתית ובערבית יהודית בטנג'יר ובקזבלנקה ויבוא ספרים מצפון אפריקה, מאירופה ומארץ ישראל. הרשת הטקסטואלית הזאת חיברה משכילים ממרוקו, רובם ככולם מורים ובוגרי רשת כ"ח, לקהילות כותבים יהודיות מחוצה לה. בחסות כ"ח הוקמו בשנות ה-40 תאים ציוניים וועידות ציוניות שבהם נוצר "עולם קטן" – רשת חובקת עולם של משכילים בעלי תודעה ציונית. גדג' מציין שתי דמויות מרכזיות בהתפתחות הרשת העברית-ציונית כבר בשנות ה-30 – סמואל דניאל לוי וז'ל ברונשוויג. בצד הניתוח הסוציולוגי המרתק שגדג' עושה ראוי לציין שעמידה על מיקומם האידיאולוגי – ברונשוויג, בעל הון צרפתי פרו-ציוני (לסקר, 2006, 245), ודניאל לוי, יזם חברתי ציוני, בוגר כ"ח, שהאמין כבר בסוף המאה ה-19 בעליונות יהודית על מוסלמים ונוצרים (Kenbib, 2010) – הייתה יכולה להסביר חלק מארגון הפרקטיקות והשיח של אותה רשת, כמו גם להבחין בין פזורה של יהודים לבין לאומיות יהודית.

צביה טובי מראה כיצד הגירה והסדרים קולוניאליים התערבו בשפה היהודית-ערבית בתוניסיה. יהודים שהיגרו מליוורנו לתוניסיה שמרו עוד מהמאה ה-18 על שפתם האיטלקית, שהפכה לשפה דומיננטית בצפון אפריקה בכלל ובתוניסיה בפרט. באמצעות כוחם הכלכלי של הליוורנים, שגולם בנוכחותם הדומיננטית במקצועות החופשיים, חדרה האיטלקית לשדות פעילות שונים כמו מסחר וכספים, רפואה, תרבות וחינוך, לבוש ושמות פרטיים. טובי גם מראה כיצד בצפון תוניסיה, היכן שהוקמו מוסדות חינוך של כ"ח, הייתה חדירת השפה הצרפתית לחיי היום-יום אפילו אינטנסיבית יותר. לעומת זאת בדרום תוניסיה התנגדו רבני הקהילות לפעילותה של כ"ח, ולכן אוצר המילים האיטלקי נשמר בקפדנות רבה יותר. באזורי הדרום הרכיב האיטלקי נשמר בערבית היהודית עד להגירתם לישראל, ואילו בצפון המדינה החליפה הצרפתית את האיטלקית.

ולבסוף, קובץ המאמרים הנסקר כאן מציג את הניסיונות להתגבר על הנתק המלאכותי בין העולם הערבי והחברה בישראל לבין "ההיסטוריה הארוכה" של יוצאי ערב והאסלאם. החריגה מכבלי המחקר הלאומי-ציוני מאפשרת מחקר אוניברסלי וביקורתי על הגירה וייצור ידע בהקשרים קולוניאליים ולאומיים, על אוריינטליזם ציוני, על הבניית זיכרון ומסורת או על שימוש סלקטיבי בחומרים היסטוריים. התוצאה היא קובץ מעניין וחשוב,

המציג גם ביקורת על הלקונות של הסוציולוגיה ועל אורך חייה של ההיסטוריה הלאומית במחקר על היהודים יוצאי ארצות ערב והאסלאם. הוויכוח ההיסטורי הזה, מתברר, מתווך ברובו על ידי הכלים שמספקת הסוציולוגיה הביקורתית.

מקורות

לסקר, מיכאל (2006). **ישראל והעלייה מצפון אפריקה, 1948-1970**. שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

Kenbib, Mohammed (2010). [Levy, Samuel-Daniel](#). *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*.

ד"ר בני נוריאל, החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון, האוניברסיטה העברית בירושלים.
דוא"ל: snarck@gmail.com